Alweer een werkgroep.

Onze Rotterdamsche afdeeling is evenals reeds zoo vele afdeelingen deden, overgegaan tot 't oprichten van werkgroepen. In de betreffende circulaire wordt gezegd, dat 't doel is wederzijdsche hulp, uitwisselen van kennis, verhooging der zelfwerkzaamheid, nadere studie van bepaalde onderwerpen op biologisch gebied en inventarisatie van terreinen. Alle succes van harte toegewenscht! 't Is mooi werk. N.

Ornithologen, iets voor U.

De heer A. v. IJzendoorn, Korenmarkt 1, Hoorn, zou graag vogelwaarnemingen ontvangen over de streek van „De 4 Noorder Koggen" en „Drechterland". Zoowel op gegevens van broed- als trekvogels wordt prijs gesteld.

Omslagfoto.

De stemmingsfoto „Herfst" op den omslag is van M. Miché te Amersfoort.

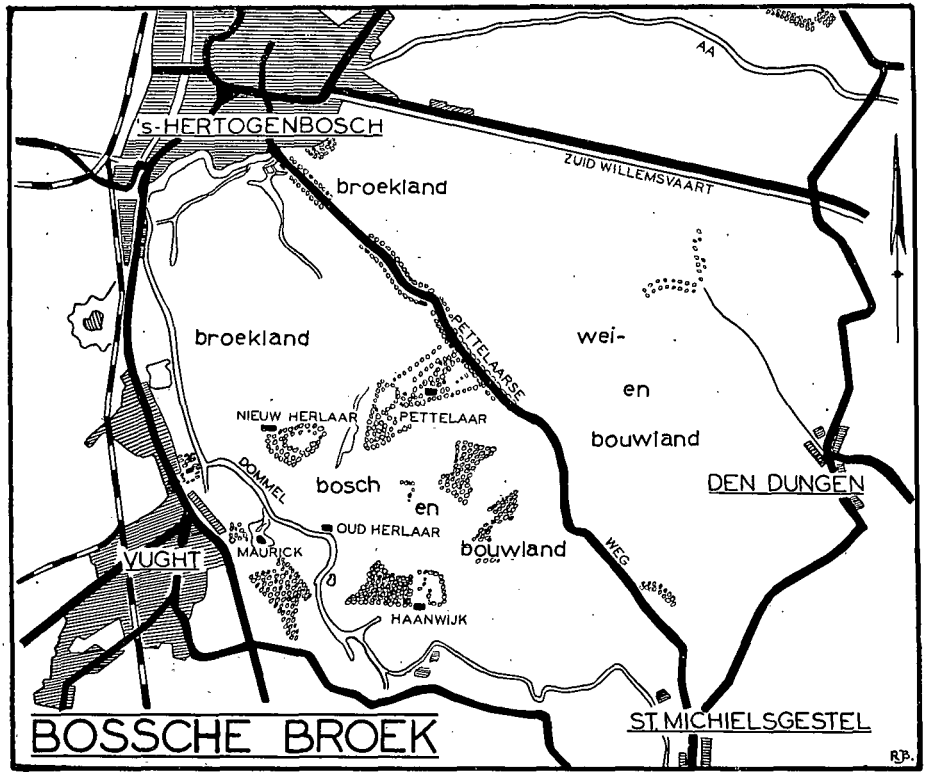
R. J. Benthem • 's-Hertogenbosch.

Het Bossche broek bedreigd.

De instandhouding van het natuur- en landschapsschoon, gelegen in de peripherie van onze groote bevolkingscentra is in den laatsten tijd een aangelegenheid geworden welke voor de natuurbeschermingsinstanties mogelijk nog urgenter is dan de veiligstelling der laatste resten „ongerepte" wildernis in te stichten reservaten. Hoe onvolkomen echter in deze de samenwerking met uitvoerders of ontwerpers van binnen deze gebieden uit te voeren cultuurtechnische werken vaak is, wordt weer eens op zeer droevige wijze gedemonstreerd door de recente ontwatering van het Twiskeland waardoor, zonder dringende noodzaak, voor de hoofdstad van ons land een waardevolle natuurruimte verloren ging, welke stellig met de beste deelen van Texel vergeleken kan worden en welke, vooral door haar zeer nabije ligging, het natuurbezit van Amsterdam een geheel eigen karakter verleende.

Meerdere soortgelijke gevallen zou men kunnen opsommen waarin schending van het landschapsschoon plaats vond in gebieden, welke organisch tot de levensruimte onzer steden gerekend moeten worden, doch genoeg hierover. Een nieuwe slag dreigt.

Na de hoofdstad des lands zal thans, indien er tenminste niet

van den aanvang af met groote toewijding en onder **deskundige** leiding wordt gearbeid, aan de Brabantsche hoofdstad een ernstig verlies aan uitermate karakteristiek landschapsschoon worden toegebracht door de uitvoering van de voorgenomen ruilverkavelingsplannen van het Bossche broek.

Dit bedoelde werkobject betreft een gebied van meer dan 1200 ha., gelegen ten zuiden van den Bosch, tusschen de gemeenten 's-Hertogenbosch en Vught enerzijds en St. Michielsgestel en den Dungen anderzijds. De ruwe begrenzing van het terrein, waarvan de ligging op bijgaande schets is aangegeven, wordt gevormd door de rijksweg 's Hertogenbosch-Vught en de provinciale weg Vught-St. Michielsgestel-den Dungen, en voor het gedeelte den Dungen-'s-Hertogenbosch door de Zuidwillemsvaart. Het binnen deze begrenzing gelegen gebied nu, omvat naast een prachtige broeklandformatie waaraan het zijn naam dankt, een rijke verscheidenheid van boeiende landschappen, gestoffeerd met tal van oude merkwaardige cultuurvoorwerpen welke allen te zamen een zeldzaam aantrekkelijk en geheel eigen landschapsbeeld hebben

geschapen, dat in zoo menig opzicht als een specimen van de oorspronkelijke rijk geschakeerde Brabantsche natuur kan worden beschouwd. Waar bovendien belangrijke deelen van dit voor een groote stad zoo uitermate belangrijke gebied door allerlei oorzaken jarenlang, volkomen hun oude karakter hebben weten te bewaren, valt het des te meer te betreuren dat juist thans, nu een juistere waardeering en een beter begrip van de levensvoorwaarden der groote stad alom beginnen baan te breken, ingegrepen moet worden in een landschap dat generatie op generatie vrijwel onveranderd werd overgedragen. Want hoe deze komende wijzigingen in het landschap ook mogen uitvallen, of er met respect voor de natuur zal worden gearbeid of niet, een verbetering in landschappelijk opzicht zal het voor deze sublieme natuurruimte bezwaarlijk kunnen beteekenen.

Staande op een der bastions van de oude grijze vestingwallen aan den zuidrand van de Brabantsche hoofdstad heeft men heel dit wijde open landschap voor zich liggen en één der dingen waardoor men bij de aanschouwing van dit landschapsbeeld het meest getroffen wordt, is ongetwijfeld de omstandigheid, dat de overgang van stad naar land hier, meer dan waar ook elders, zoo duidelijk naar voren springt. Er zijn helaas weinig plaatsen aan te wijzen in Nederland van onze dagen waar, zooals hier, door het volkomen ontbreken van ieder spoor van lintbebouwing, de grens tusschen stad en platteland zoo zeldzaam goed waarneembaar is. De minder volmaakte waterafvoer in dit gebied, die tot gevolg had dat vroeger en ook thans nog, zij het in sterk verminderde mate, een deel van het Bossche broek des winters onder water kwam te staan, gevoegd bij het feit dat, dank zij een wijs stedebouwkundig beleid, de uitbreiding der stad in deze richting altijd is tegengegaan, is oorzaak dat heel dit wijde lage grasland tot op grooten afstand van de stad vrij gebleven is van eenige bebouwing. En hierin juist schuilt de groote aantrekkelijkheid van deze verre wijde ruimte met haar fraaie hooge boomgroepen en haar oude stoffige landwegen, met aan den einder de torens der nabije dorpen en daarboven de grootsche wilde wolkenluchten.

De breede graslandzône waarvan de laagste gedeelten tot aan de Bossche vestinggrachten reiken, gaat verder naar het zuiden over in een afwisselend akkerland met vele oude landweggetjes, omzoomd door fraaie rijen Canadapopels, en verspreid staande boerenwoningen. Voorts vindt men er enkele verspreide boschter-

Foto R. J. Benthem. „'t Vaantje" aan de Dommel in het Bossche Broek

reinen, waaronder het bekende landgoed de Pettelaar wel het belangrijkst is en meer naar het zuidwesten, daar waar de Dommel zijn weg zoekt door de bonte bloemenweiden staan de oeroude „Dommelburchten" van Oud-Herlaar en het Vaantje en de oude heerlijkheid Haanwijk met de bekende reuzencanada.

Bezien we deze onderscheidene landschapsvormen wat nader, dan blijkt, dat ze buiten hun ongemeen fraai uiterlijk aspect, dat op zoo menige plaats stellig pittoresk genoemd mag worden, een rijkdom bezitten aan tal van levensvormen, die ze ook in natuurhistorisch opzicht buitengewoon belangwekkend maakt.

Van het graslandgebied hetwelk door de oude weg 's-Hertogenbosch-St. Michielsgestel, de z.g. Pettelaarscheweg in twee ongelijke deelen wordt verdeeld, dienen we allereerst de aandacht te vestigen op het oostelijk van dezen weg gelegen deel, hetwelk zich uitstrekt tot aan de Zuidwillemsvaart. Hier is n.l. tot vlak aan den stadsrand het oorspronkelijke broekland in zijn zuiversten vorm bewaard gebleven, hetgeen duidelijk wordt gedemonstreerd door de aanwezigheid van een spontane vegetatie van wilgenstruiken, welke er overal her en der midden in het weiland is opgeschoten.

Vele dezer weiden vallen, uit een agrarisch oogpunt bezien, onder de categorie „slecht land" want door de regelmatig weerkeerende inundaties in het winterhalfjaar is de grond er verzuurd en

dientengevolge is er de grasoogst van minder gehalte dan op de hoogere deelen. Botanisch en landschappelijk echter zijn deze weiden, vooral in den bloeitijd, ware juweeltjes. Omstreeks midden Juni als geheele vlakten er rood zien van de grove tuilen van het moeraskartelblad, andere geel van de ratelaar of wit van het wollegras is dit fraaie broekland, waarachter forsch en indrukwekkend het machtige silhouet van het Bossche stadsbeeld oprijst, vaak van een onzegbare schoonheid.

De met water doortrokken weiden van dit broek herbergen voorts heel die rijke weelderige flora, welke aan deze snel verdwijnende landschapsvorm eigen is. We vinden er de prachtige moerasvergeetmijniet, de kattestaart, het wilgenroosje, de koekoeksbloem, de wateraardbei en de engelwortel en op tal van plaatsen de merkwaardig gevormde paarsbruine bloemhoofdjes van de minder algemeene groote pimpernel *(Poterium officinale)*. In het water en langs de slootkanten staan de groote groene bladeren van de oeverzuring en de forsche bloemen van de groote boterbloem en de gele lisch en ook de kleine egelboterbloem en de gele waterkers zijn er volop te vinden en verder nog tal van dotters, ranonkels, valerianen, gele plompen, waterlelies, violieren, paardestaarten en verscheidene juncussoorten en ook het zeldzame genadekruid *(Gratiola officinalis)* dat aan de overzijde van het kanaal de slootkanten siert zal er ongetwijfeld te vinden zijn. Daar komen dan nog tientallen andere merkwaardige mooie bloemen bij, zooals het sprookjesachtige reinwitte waterdrieblad e.d. maar het heeft geen zin die alle hier te noemen. Ieder die het bloeiende broekland door aanschouwing kent, zal in gedachten de lijst wel completeeren.

De vogelwereld van het broek bevat naast tal van soorten, die ook in andere landschappen veelvuldig optreden een paar species welke een zekere gehechtheid aan dit milieu blijken te bezitten en die we dan ook overal als gevolg van het verdwijnen van hun biotoop in aantal zien terugloopen. Van de kleinere zangers van rietland en ruigte als grasmusch, rietzangers, kleine karekiet en rietgors, welke er zeer algemeen zijn, is de sprinkhaanrietzanger zulk een voorbeeld. Bij de grootere vogels van de wei is het de kwartelkoning, een trouw bewoner van het Bossche broek, wiens aanpassingsvermogen minder sterk ontwikkeld is dan dat der andere weidevogels en die dan ook door de cultuur al meer en meer verdrongen wordt.

Opvallender echter dan deze geheimzinnige sluiper met zijn

wonderlijke kraakstem zijn er in de vroege voorjaarsmaanden de tientallen juichende grutto's en kieviten welke hun jongen grootbrengen in dit heerlijke wijde moerasland. En ook de groote figuren van ooievaar en reiger ontbreken er maar zelden. De eerste hebben hun nest in Herven of op Coudewater, de laatste broeden in honderden paren in het fraaie reigerbosch op Maurick aan den uitersten rand van het Bossche broek. Doch niet slechts in voorjaar en zomer, ook in het hartje van den winter kan het er een komen en gaan zijn van allerhande vogelsoorten. De meest opvallende hieronder zijn altijd weer de groote troepen wilde ganzen, die er vrijwel heel den winter door in het waterrijke land te vinden zijn. Vanaf de drukke verkeersweg van den Bosch naar Vught zijn die groote troepen ganzen heel dikwijls duidelijk waar te nemen, want erg geheimzinnig gaan deze dieren zeker niet te werk. In den regel kan men ze vinden in het wijde veld tusschen de Pettelaarscheweg en de Dommel; het zijn altijd overwegend rietganzen maar ook de kolganzen ontbreken er maar zelden. Al naar gelang het seizoen, wisselt hun aantal telkens opnieuw, maar geheel zonder ganzen is het er in de wintermaanden maar zelden. Op het water van de Dommel toeven in dien tijd nog andere watervogels, zooals dodaarsjes en wilde eenden, de laatste in meerdere soorten tot zelfs de groote zaagbek toe.

Dit prachtige riviertje waarop we niet zuinig genoeg kunnen zijn en dat alleen reeds om zijn onovertroffen landschapsschoon volledige bescherming verdiende, heeft echter ook nog beteekenis als broedgebied door de aanwezigheid van eenige dichtbevolkte kolonies van oeverzwaluwen welke in sommige steil afgeslagen oevers hun broedholen gegraven hebben. Vlak achter Sophiaburg vindt men zulk een kolonie.

Van de rijke plantengroei der Dommeloevers in het Bossche broek mogen we niet onvermeld laten de zeldzame langbladeereprijs *(Veronica longifolia)* waarvan de fraaie blauwe bloemtrossen op tal van plaatsen te vinden zijn en die stellig tot een onzer mooiste wilde bloemen gerekend moet worden, en voorts een kleine, weinig voorkomende ranonkelachtige, het muizenstaartje *(Myosurus minimus)* waarvan we een groeiplaats weten dicht onder de Pettelaarsche weg.

Er kan o.i. nooit voldoende op gewezen worden dat dit deel van het Bossche broek, waarin het stroomgebied van de Dommel ligt, met de meest mogelijke zorg dient te worden behandeld, want

naast zijn superieure kwaliteiten in landschappelijk en natuurhistorisch opzicht is dit grillig gevormde stroompje ook in geschiedkundig opzicht niet van beteekenis ontbloot, getuige de meergenoemde oude nederzettingen als het Vaantje en Oud-Herlaar en aan den anderen oever het oude Maurick en de overige landgoederen.

Na gewezen te hebben op de waardevolle laaggelegen graslandgebieden van het Bossche broek en de Dommeloevers dienen we thans nog de aandacht te vestigen op de overige deelen welke zich ten zuiden dezer weiden tot aan de dorpen St. Michielsgestel en den Dungen uitstrekken. Voor het grootste deel bestaat dit oude cultuurlandschap uit een alleraardigst gevarieerd akkerland met tal van oude boerenhoeven en een groot aantal schilderachtige landweggetjes, veelal omzoomd met fraaie rijen canada's en hier en daar mooie oude dijkjes en wallen, begroeid met een keur van struiken en heesters als elzen en wilgen, geldersche rozen, vogelkers, meidoorn, brem, frambozen, bramen en wilde rozen. Dit alles wordt vaak overwoekerd door de wilde slingers van haagwinde en heerlijk riekende kamperfoelie en de ondergroei, die vroeg in het voorjaar reeds de oude zandbodem stoffeert met gele speenkruidsterretjes, witte anemonen en ragfijne akkerhoorntjes is al even boeiend en rijk geschakeerd.

Heel het jaar door is het goed er te zijn, maar het liefst nog toeven we er in de late voorjaarsweken, zoo omstreeks einde Mei als het koren op de akkers nog groen ziet en heel het rijke leven in het broek z'n hoogste ontplooiing nadert. Dan kunnen we er uren liggen kijken naar het heerlijke baltsspel van de boomvalken boven de wijde velden rond de Pettelaar, en tegen het invallen van de schemering jaagt er dan de steenuil rond, die ons vanuit de top van een meidoornstruik met felle oogen aanstaart en telkens meevliegend ons een heel eind begeleidt. Dan krijgt men er somtijds ook de aromatische geur van de gagel in de neus, want het jonge groen van die onaanzienlijke lage struiken ruikt als even doordringend als haar rosse bloesem uit de prille voorjaarsweken. Het meest treffen we die gagel nog in de enkele boschperceeltjes, welke er ten westen van de Pettelaarscheweg hier en daar nog, half vergeten, tusschen het akkerland zijn blijven liggen.

Merkwaardig mooie hoekjes zijn daarbij, met stukjes hei en naaldhout en een aardige flora met typische vertegenwoordigers van het bosch en de natte hei als salomonszegel, dalkruid, lelietjes

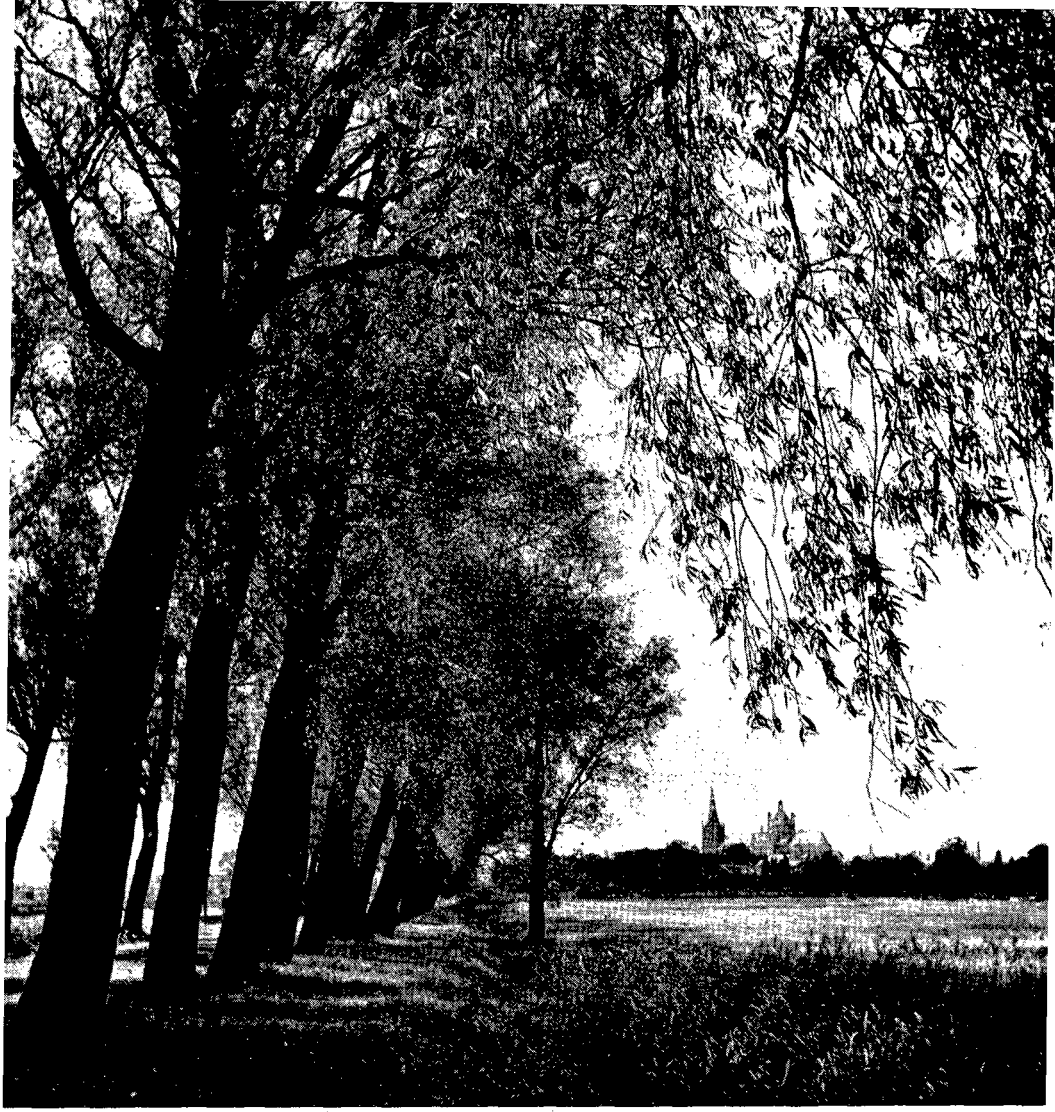

Foto R. J. Benthem.

Oude wilgen langs de Pettelaarsche weg in het Bossche Broek. Op den achtergrond het Bossche stadsbeeld.

van dalen, zonnedauw en klokjesgentiaan. Vooral bij het oude Haanwijk zijn die liliaceetjes vaak in groote aantallen aan te treffen.

Die op zichzelf vaak onbeduidende kleine boschterreintjes verhoogen de aantrekkelijkheid van het Bossche broek dan ook in hooge mate en het is juist die onregelmatige, in den loop der tijden als vanzelf ontstane structuur van dit oude cultuurlandschap welke het geheele gebied zoo'n groote bekoring verleent. Deze plotselin-

ge overgangen en telkens wisselende aspecten geven heel dit landschap een verrassend, romantisch element, dat bij de immer voortschrijdende eenvormigheid onzer huidige landschappen vaak weldadig aandoet.

Het is echter juist dit karakteristiek element, hetwelk o.i. bij de uitvoering der ruilverkavelingsplannen gevaar loopt te verdwijnen. Bij de hieruit voortvloeiende herindeeling der perceelen immers, bij de projectie van een nieuw stelsel van wegen en waterloopen en daarmede gepaard gaande ontwatering is het gevaar zoo groot, dat het wezen van het landschap, datgene waardoor het zich thans in zoo bijzondere mate van de moderne cultuursteppe onderscheidt, verloren zal gaan.

Voor het eertijds zoo rijke Moergestelsche broek beteekende het tot stand komen der ruilverkaveling de verdwijning van een voor de biologische wetenschap hoogst waardevol landschap; dit Bossche broek, hetwelk veel meer een cultuurlandschap is, staat hierbij verre ten achter. Daartegenover echter staat, dat het laatstgenoemde gebied geheel behoort tot de bestaansruimte eener groote stad en dat het als zoodanig aan haar belangen dienstbaar behoort te zijn. En deze belangen eischen, waar zulks nog aanwezig is, de instandhouding van waardevol landschapsschoon. Tot de levensvoorwaarden onzer steden behoort naast het behoud onzer musea, kerken, stadhuizen en andere cultuurmonumenten ongetwijfeld ook de zorg voor haar natuurlijke entourage, voor de recreatieruimte van de immer groeiende bevolkingen.

De Brabantsche hoofdstad vindt zulk een natuurgebied in het Bossche broek. Hier vindt men in de onmiddellijke omgeving der stad nog tal van merkwaardige stukjes natuurschoon. We vinden er vochtige weiden, golvende akkers, oude wallen, moerasjes, boschterreintjes, fraaie oude wegen (alleen reeds die prachtige oude Pettelaarscheweg bezit een paar rijen weergaloos mooie oude wilgen, waarvan er niet één verloren mag gaan) en enkele onopvallende wielen, in den zomer begroeid met watergentianen, zwanenbloemen, waterlelies en meer van dat moois.

Ongetwijfeld spelen de economische factoren in dezen tijd een belangrijke rol, doch dat neemt niet weg, dat aan vraagstukken van cultureel belang zooals het bovengeschetste de volle aandacht dient te worden gewijd.

Het gaat hier niet om de stichting van een natuurreservaat, voor het behoud van een zeldzame flora en fauna, doch om het

instandhouden van een randgebied, dat niet slechts is een alledaagsch stuk polderland waarmede naar goeddunken kan worden omgesprongen, doch dat veeleer moet worden beschouwd als een typisch voorbeeld van specifiek Brabantsch natuurschoon en dat als zoodanig en als recreatiegebied van een groot bevolkingscentrum van onschatbare beteekenis is.

Hoe vervoert de egel z'n vruchten?

De kwestie hoe de egel vruchten vervoert en of het dier daarbij, zooals vaak beweerd wordt, van z'n pennen gebruik maakt, is o.a. in het 15 Aprilnummer van „Natura" door Dr. A. B. v. Deinse besproken. Het is geen gemakkelijke zaak hierin een uitspraak te doen, omdat de egel een schemeringsdier is en men hem betrekkelijk weinig en moeilijk kan waarnemen. In ieder geval, in 't natuurhistorisch kabinet van 't Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam bevindt zich een foto van een egel, die aan z'n pennen een vrucht vervoert. We hebben na de April-publicatie om de meening onzer leden verzocht en kregen daarop een paar mededeelingen, die we hieronder laten volgen.

1. De heer G. Baasdorp te Den Haag heeft de betreffende foto ook. Ze is, naar hij schrijft, uit de Wereldkroniek van 10 December 1927, en hij gebruikt ze in z'n collectie voor onderwijsdoeleinden. Er staan evenwel in het Wereldkroniek-nummer geen nadere bijzonderheden, zoodat we nog niet weten of die opname inderdaad betrouwbaar is.

2. De heer van Deinse zelf schreef nog als aanvulling op z'n vroegere publicatie, dat hij dezer dagen, Juni 1941, van een zijner leerlingen, mejuffrouw W. C. Smit uit Rotterdam, Zuid, hierover weer wat nieuws hoorde. Voor ongeveer twee jaar, dus in 1939, wandelde zij in de oude Rotterdamsche Diergaarde en zag daar een egel vrij rondloopen, die op zijn rug een appeltje droeg van ongeveer 5 cm. middellijn. Hier hebben we dus een recent bewijs van volkomen betrouwbare zijde, dat inderdaad de egel met zijn pennen vruchten vervoeren kan.

Dr. D. Mac Gillavry te Bergen heeft ook aan deze kwestie z'n aandacht gewijd en schrijft het volgende, waarbij we vooral nadruk zouden willen leggen op de door hem naar voren gebrachte mogelijkheid van ongewilde handeling.

Wat men als kind leest, maakt veelal indruk, die niet licht vergeten wordt. Zoo bleef mij altijd een geschiedenis bij, die in een